

SZÉCHENYI ISTVÁN
EGYETEM

Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar

Magyarország településtörténete I.

Páthy Ádám

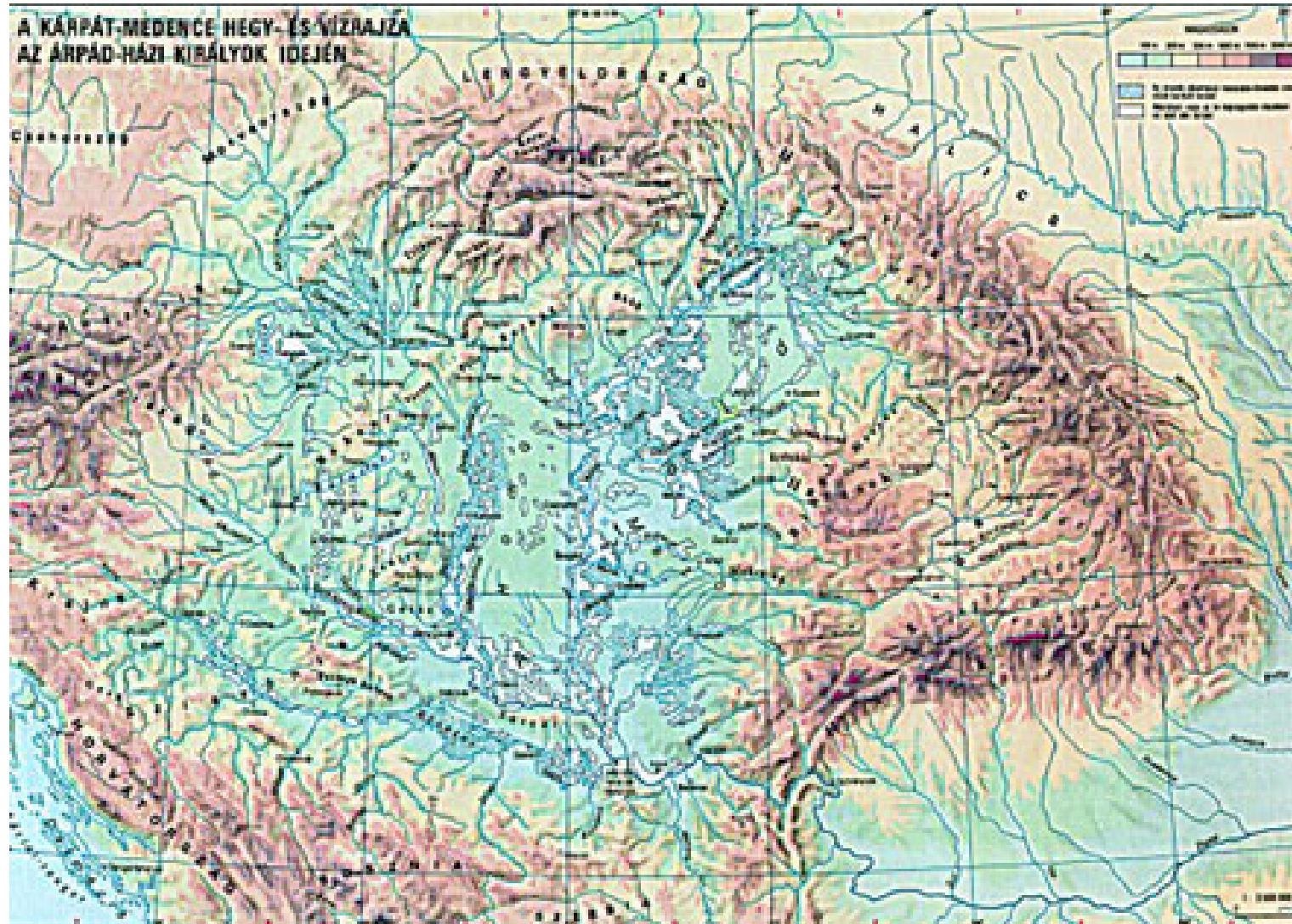

A településhálózat kialakulásának természeti és történeti feltételei

- **Honfoglalás: alacsony népsűrűség, a lakható területek korlátozott mennyisége**
- **Gyors áttérés a nomád, félnomád gazdálkodásról a letelepedett életmódra**
- **Árvízmentes területek, irtások, hegyvidéki medencék, folyóvölgyek**
- **Kb. 1000-ig átmeneti időszak**
- **Ezután dilemma: kelet-nyugat**
- **Az Árpád-korra a két kultúrkör együttélése jellemző**

Domborzat és vízrajz

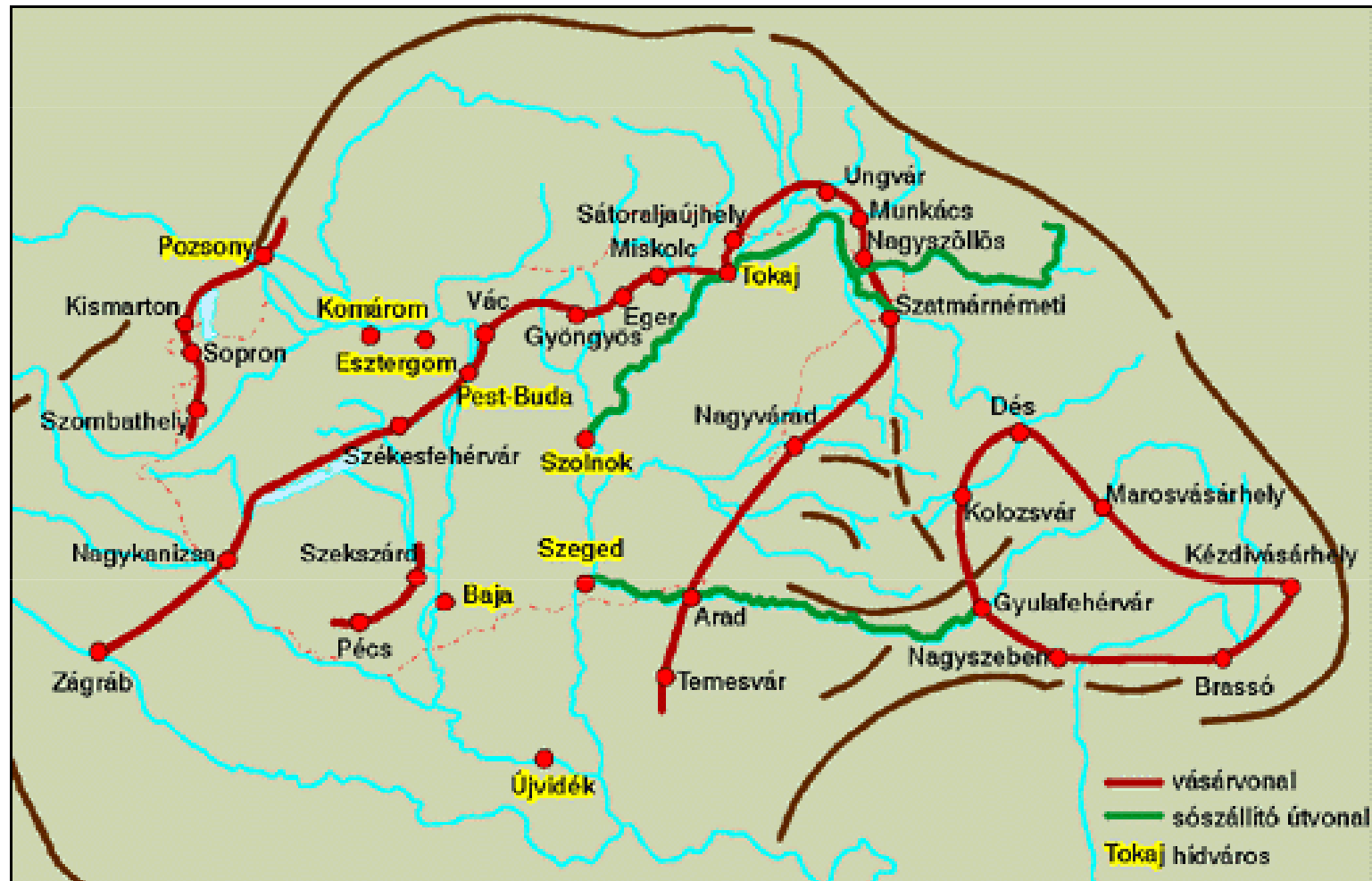

A településfejlődés korai időszaka - természeti gazdálkodás

- **Az árucseré volumene korlátozott, a kereskedelmi tevékenység nem különül el a termeléstől**
- **A mezőgazdasági munkát végzők azonosak a kézművesekkel, alacsony a munkamegosztás szintje**
- **Nincs olyan funkcionális igény és társadalmi réteg, ami a valódi városok kialakulását eredményezné**
- **Van egyfajta térstruktúra (állami és egyházi közigazgatás), de a központok nem valódi városok, sokkal inkább keleties jellegű képződmények**
- **A korai középkor két valódi városa: Esztergom, Fehérvár**
- **Falvak: a művelési szükséglet és a művelhetőség korlátai; kis települések szétszórt beépítéssel**

A tradicionális településhálózat kialakulása

A korai közigazgatási rendszer

A középkori városfejlődés

- **A mezőgazdasági termelés technológiai fejlődése növeli a hozamokat – kereskedelem megélénkülése**
- **Egyértelműsödik a jobbágyság státusza – differenciálódó társadalmi munkamegosztás**
- **Tatárjárást követően: középpontba kerül a védelem**
- **A betelepítések hatással vannak a városfejlődésre**
- **Növekszik a népesség és a népsűrűség**

A középkori városfejlődés

A középkori városfejlődés

A középkori városfejlődés

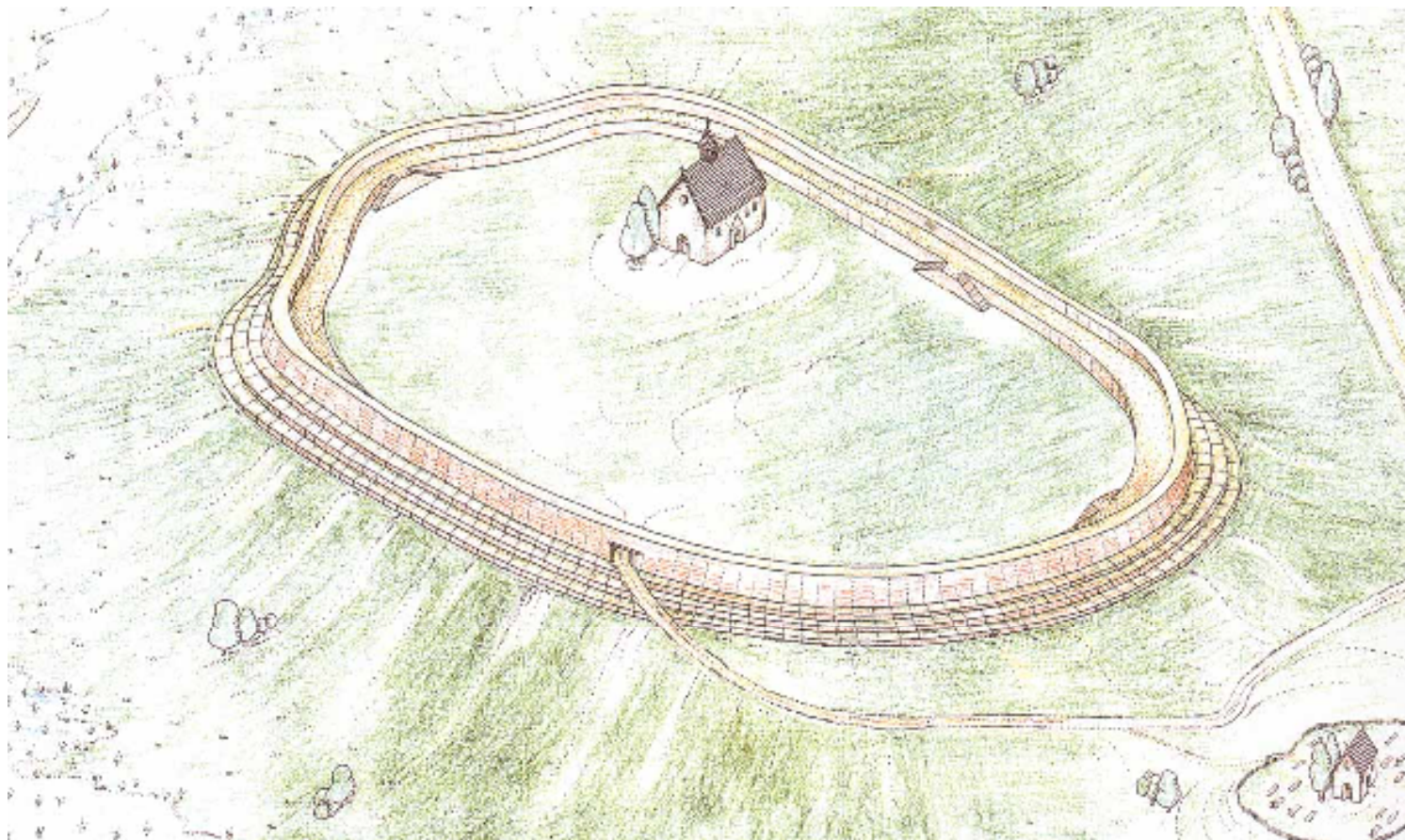

A középkori városfejlődés

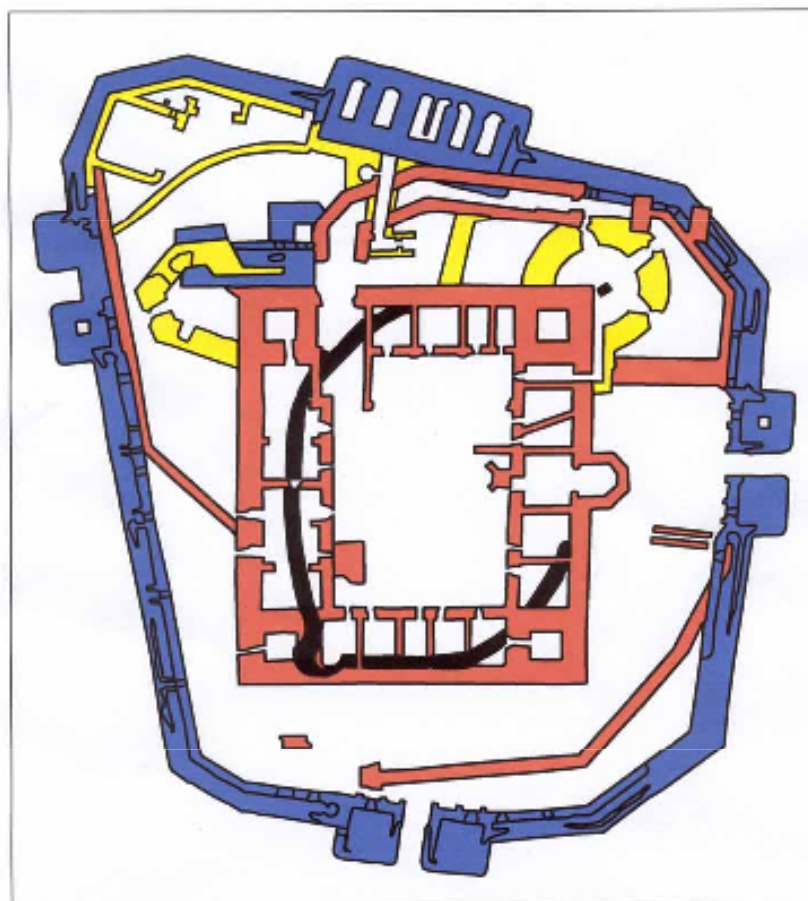

A középkori városfejlődés

A középkori városfejlődés

- 1
- 2
- 3
- 4

10 5 0 10 20 30 40 50 m

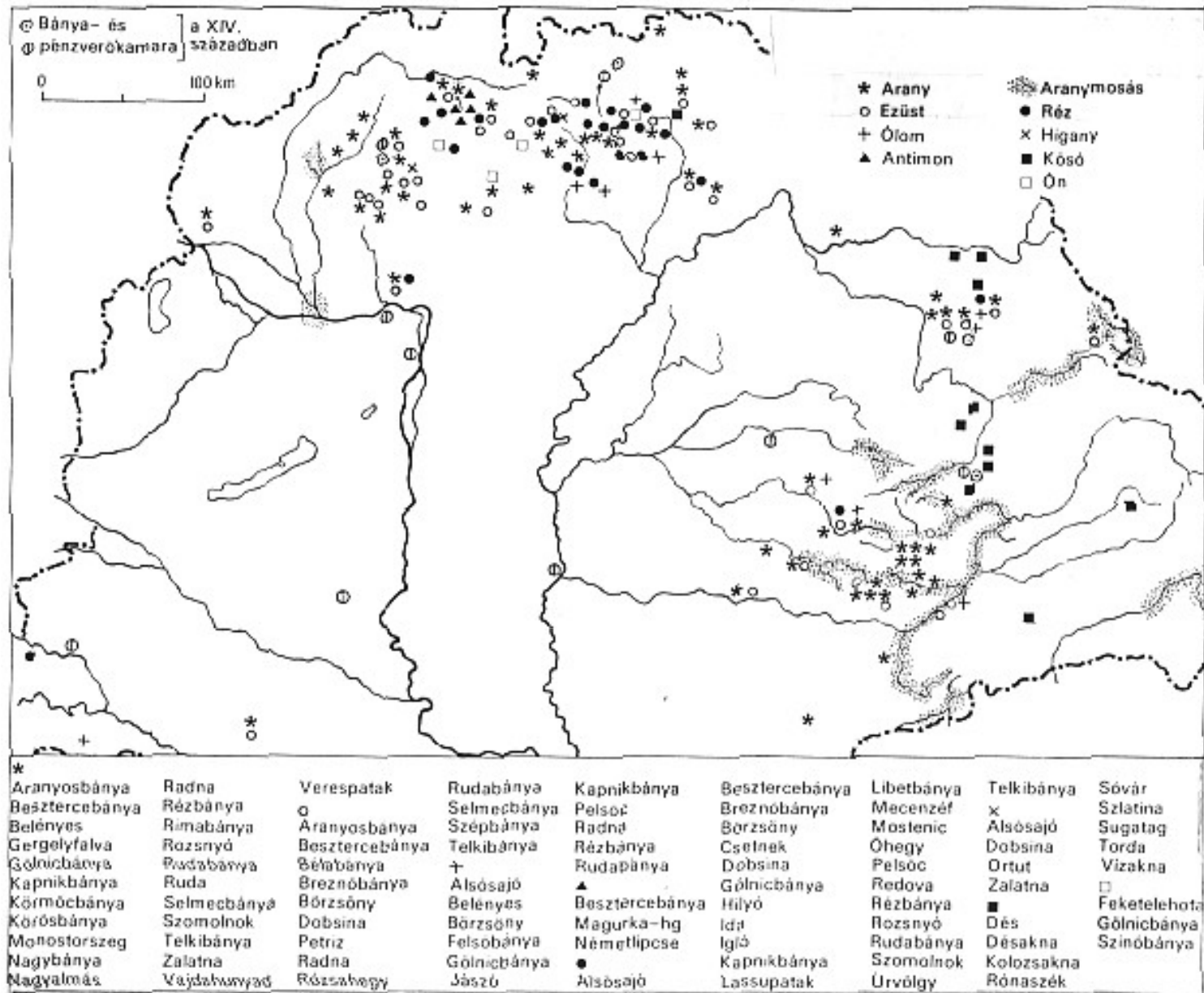

A középkori városok funkcionális csoportjai

- **Folyami átkelőhelyek: Pest, Szolnok, Pozsony**
- **Kapuvárosok: Sopron, Nagyszombat, Brassó**
- **Várispánságok települései: Veszprém, Vasvár, Komárom**
- **Bányavárosok: Selmecebánya, Besztercebánya, Nagybánya**
- **Bortermelő városok: Sárospatak, Gönc, Sátoraljaújhely**
- **Mezővárosok: Debrecen, Szeged**

Bányavárosok

A településhálózat változásai a török hódoltság idején

- **A 15. században a társadalom és a településhálózat fejlődése megközelíti Nyugat-Európát**
- **A török hódoltság hatásai nem egyenletesek településhálózati szempontból**
- **Hódoltsági területek: a településhálózat pusztulása, védettség csak mocsaras területeken és néhány városban**
- **Változás a természeti környezetben is**
- **Az agrártermelés jellegének átalakulása újfajta konjunktúrához vezet**

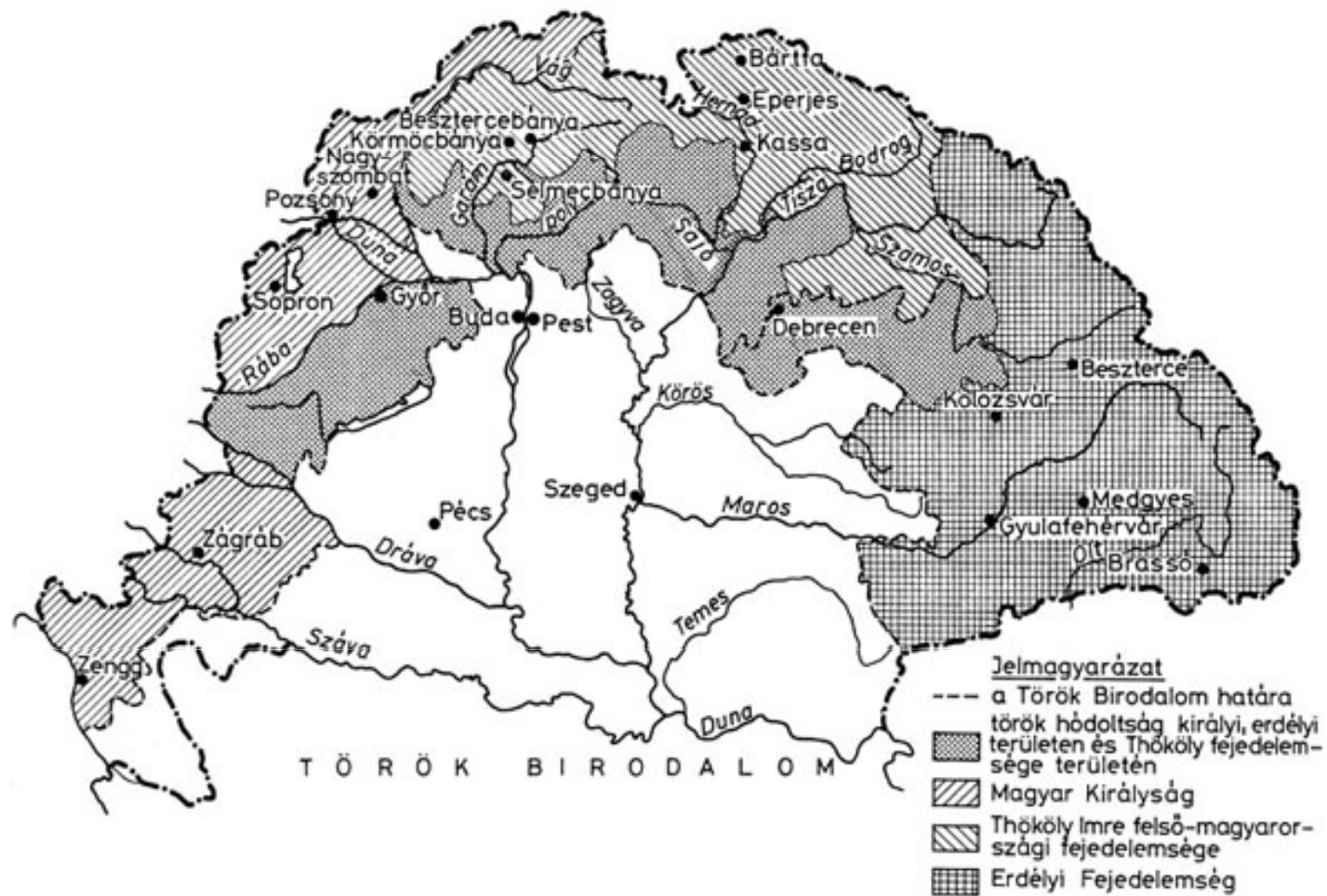

A királyi Magyarország

- **Periferikus helyzet**
- **A városi lakosság aránya stagnál, nem növekedik a városok mérete**
- **A polgári fejlődés lelassul, a hódoltsági területek nemessége a királyi városokban talál menedéket**
- **A kedvezőtlen adottságú és veszélyeztetett falvak kora középkori állapotban maradnak**
- **A kedvező helyzetű falvak tradicionális településszerkezeti formái konzerválódnak**

A török hódoltság

A török hódoltság

Klasszikus falutípusok - halmazfalu

- Szabálytalan alaprajz, rendszertelenség
- Sugas halmazfalu: az utcák egy központi térre futnak össze, az utak tölcsérszerűen szélesednek kifelé
- Gyűrűs halmazfalu: körutakkal tagolt, a település növekedése során kialakuló zónákkal
- Rostos halmazfalu: többé-kevésbé merőleges és párhuzamos utak, szabálytalan négyszög alakú negyedek
- Kusza halmazfalu: besűrűsödött szórvány, általában patak völgyekkel
- Körfalu: Magyarországon ritka típus, átmeneti forma

Sugaras halmazfalu

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY (Hajdúvárosok kiváltságolt területe)

Rostos halmazfalu

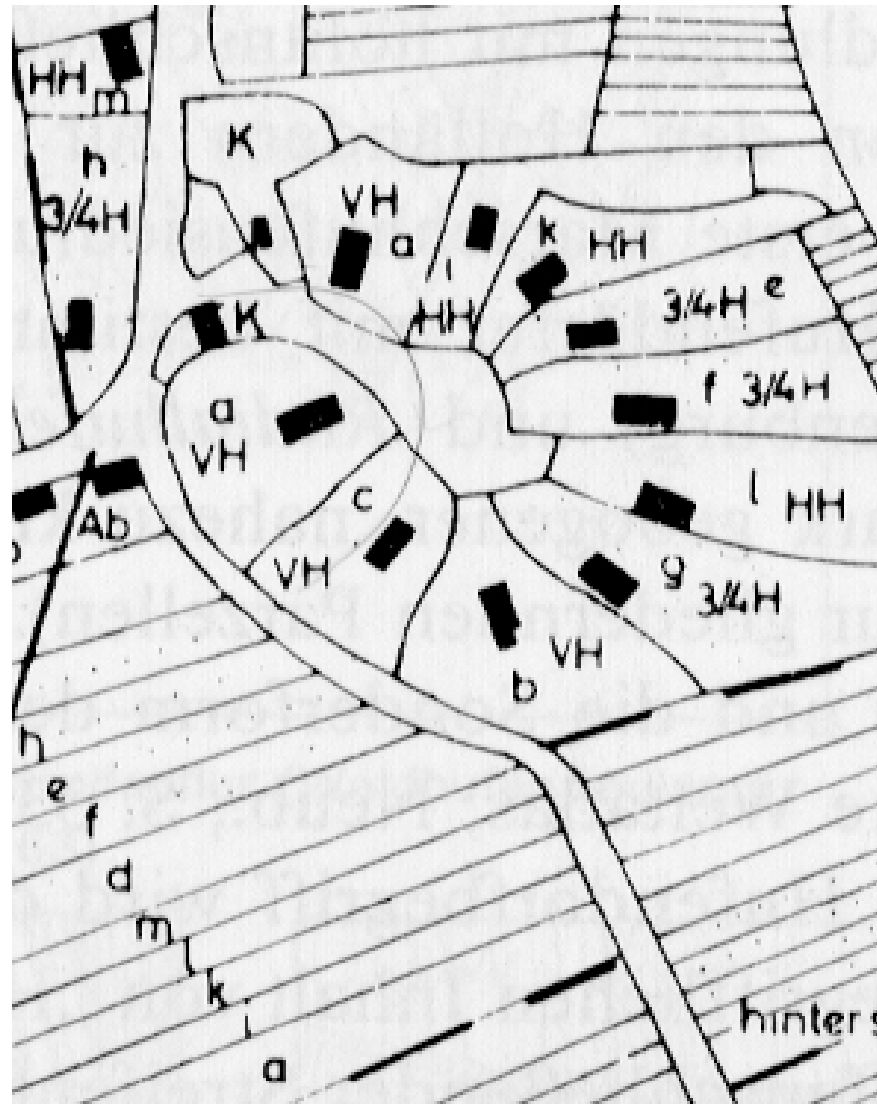
112. ábra. Halmazfalu alaprajza

115. ábra. Példa a halmazfalunak a szokványos formától látszólag alig eltérő ma gyarországi előfordulására: Mezőtárkány (Heves m.) belsőségének térképe 1869-ből (Korompay György után)

Körfalu

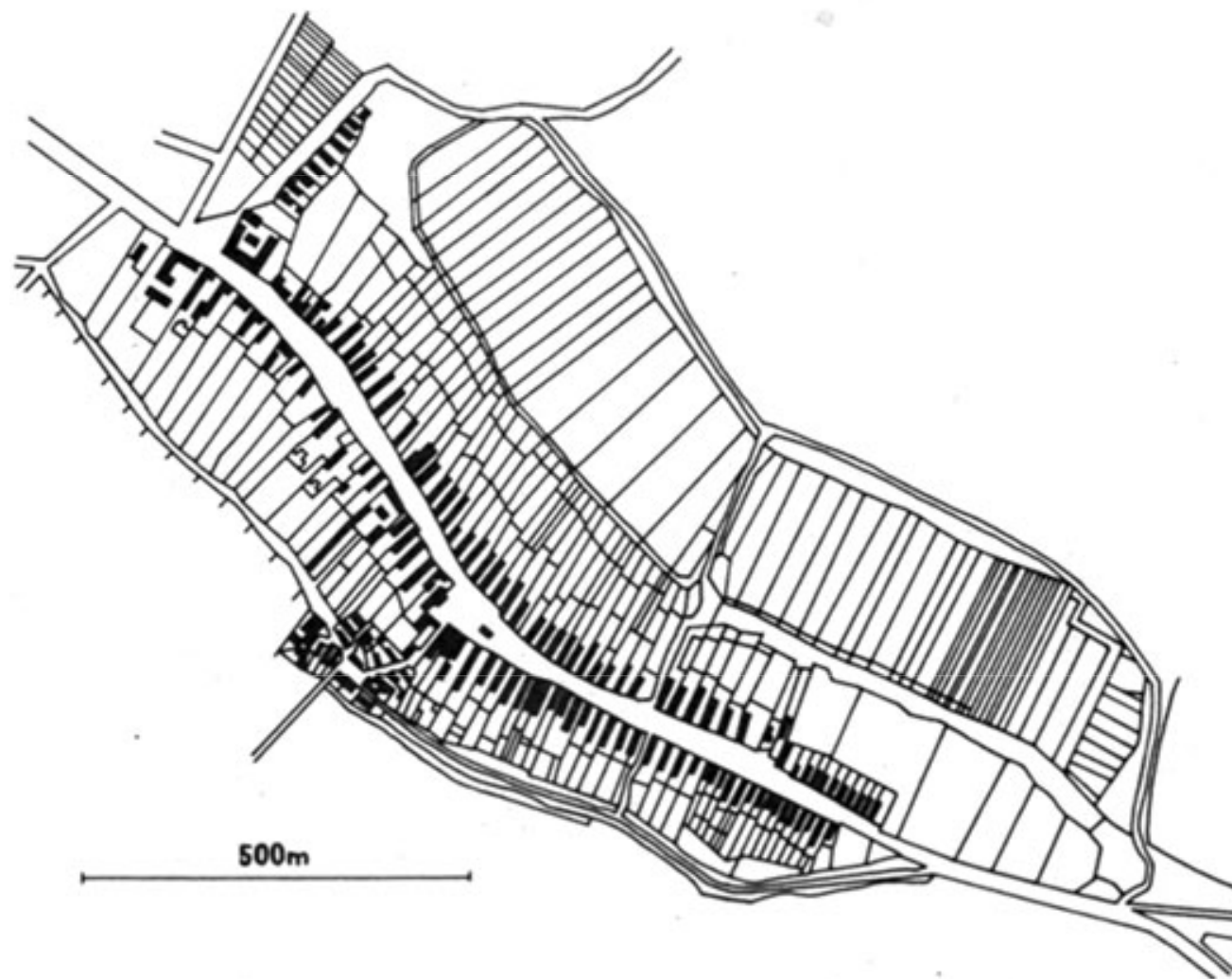
Klasszikus falutípusok – szalagtelkes falu

- **Hosszanti oldalukkal érintkező keskeny telkek**
- **Egyszeres vagy többszörös ismétlődés**
- **Többutcás szalagtelkes falvak: párhuzamos vagy keresztutcás**
- **Orsós falu: a főutca közepén kiszélesedik**
- **Útifalu: két sor szalagtelek egy út mellett**
- **Patak menti falu: a beltelkek helyzetét a patakmeder iránya határozza meg**
- **Sorfalu: a szalagtelkek az utcától a település határáig nyúlnak. Magyarországon ritka**

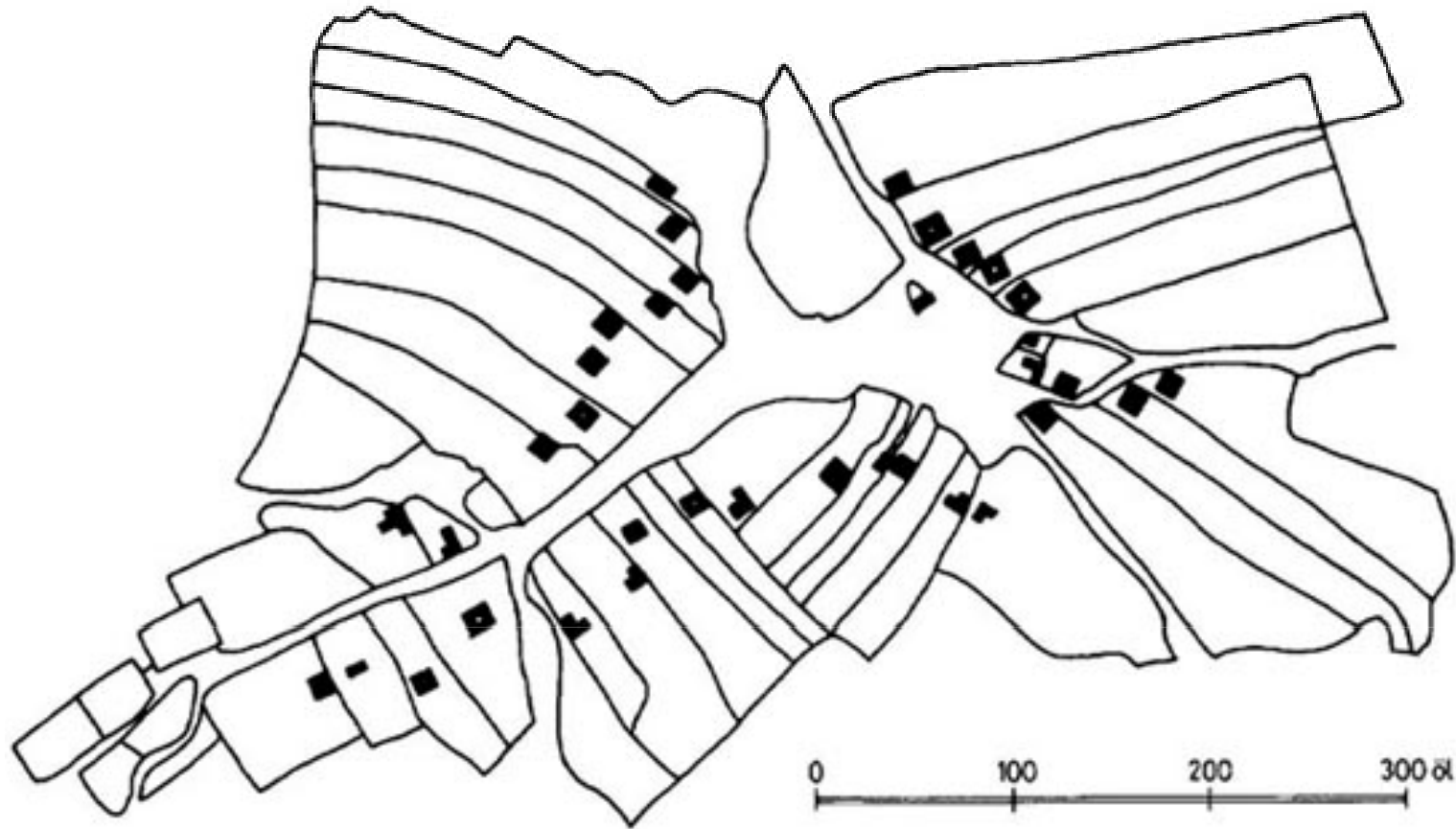

Egyútcás szalagtelkes falu

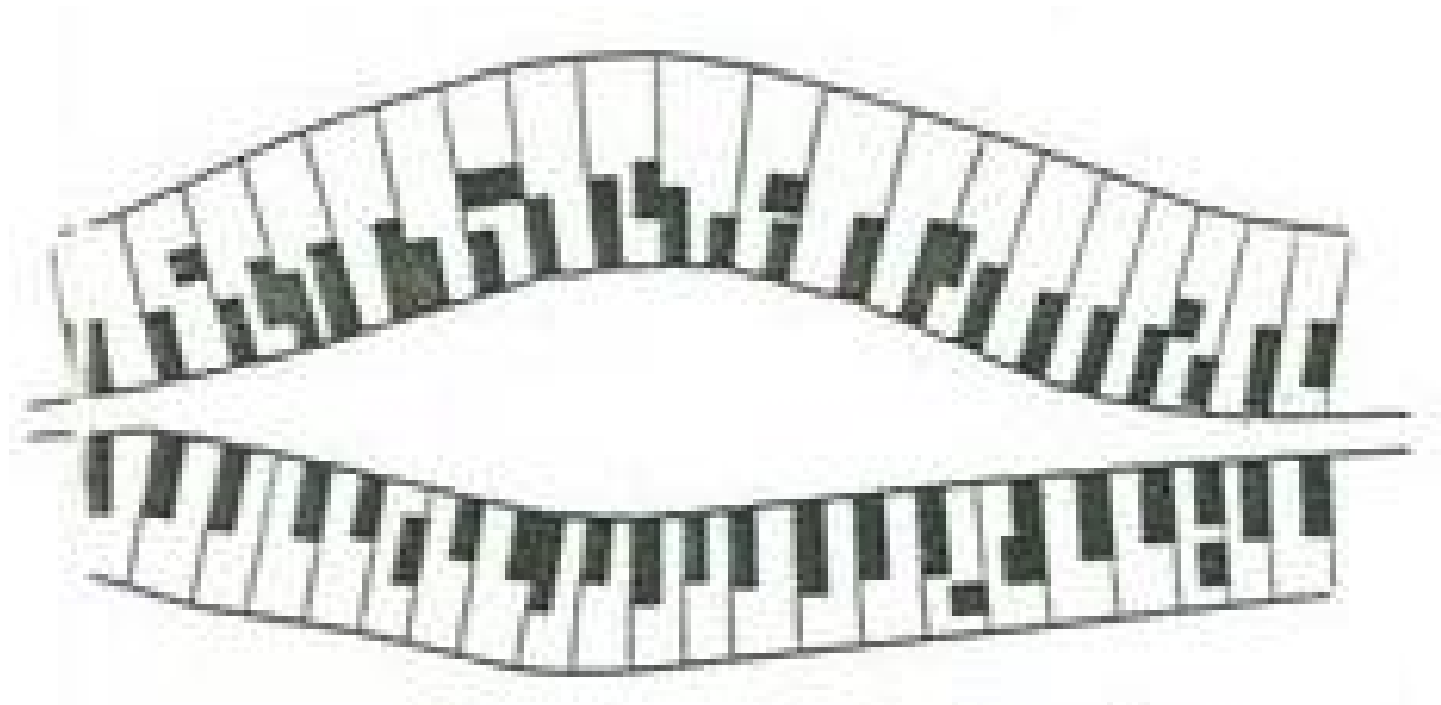

Keresztutcás szalagtelkes falu

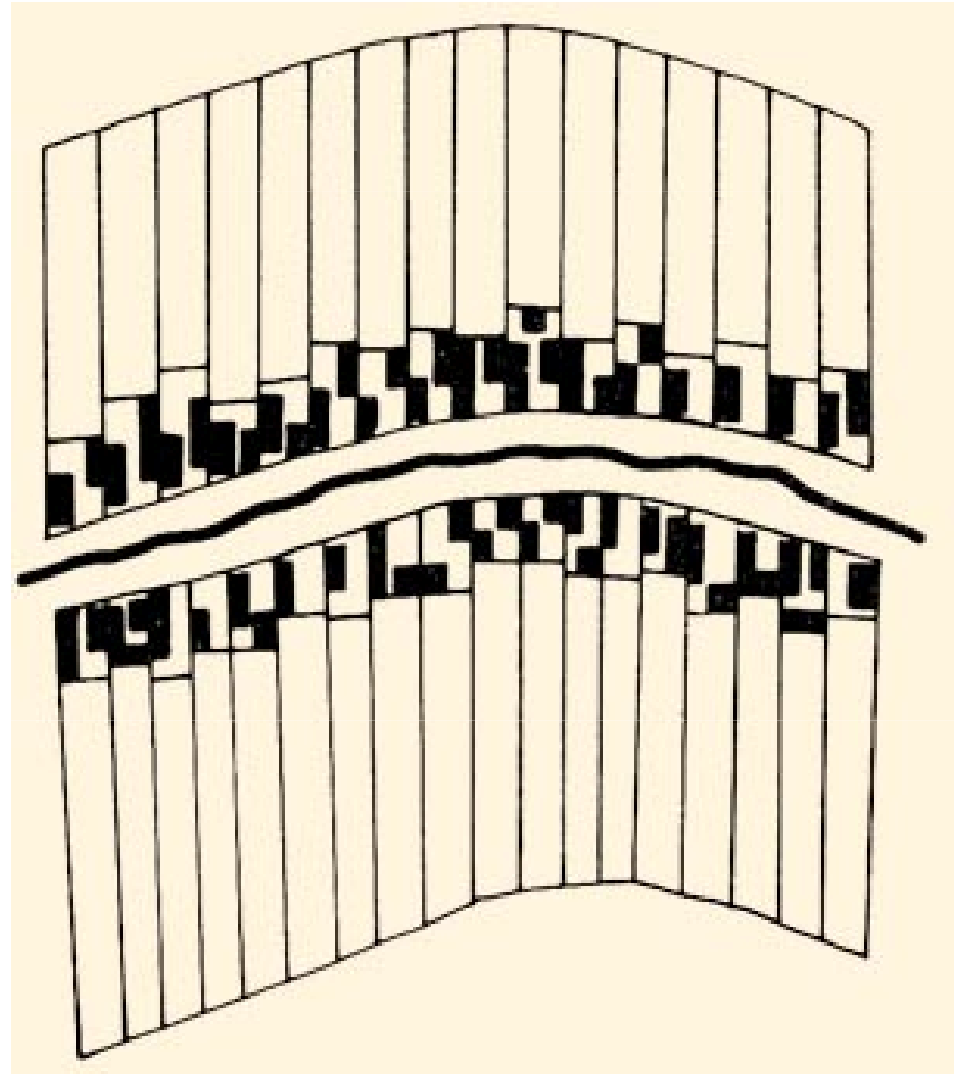

Orsós falu

Sorfalu

Klasszikus falutípusok - egyéb formák

- **Sakktábla alaprajz: telepített falvak**
- **Kéttelkes települések: gazdasági szükségszerűség (ólaskertes forma)**
- **Széttördelt halmaztelepülés (szerek, szegek)**
- **Egyéb besűrűsödött szórványok: bokortanya, tanyaközpont**

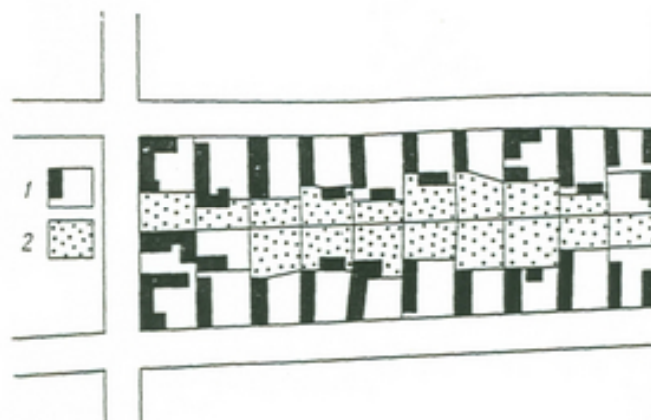

Telepített falu

135. ábra. Sakktábla alaprajzú falu

a = az egész belsőség utcáinak és telektömbjeinek sakktáblaszerű rendje; b = egyetlen telektörteklábas rendje (a téglalap alakú telkek lábbal érintkező kettős sora)

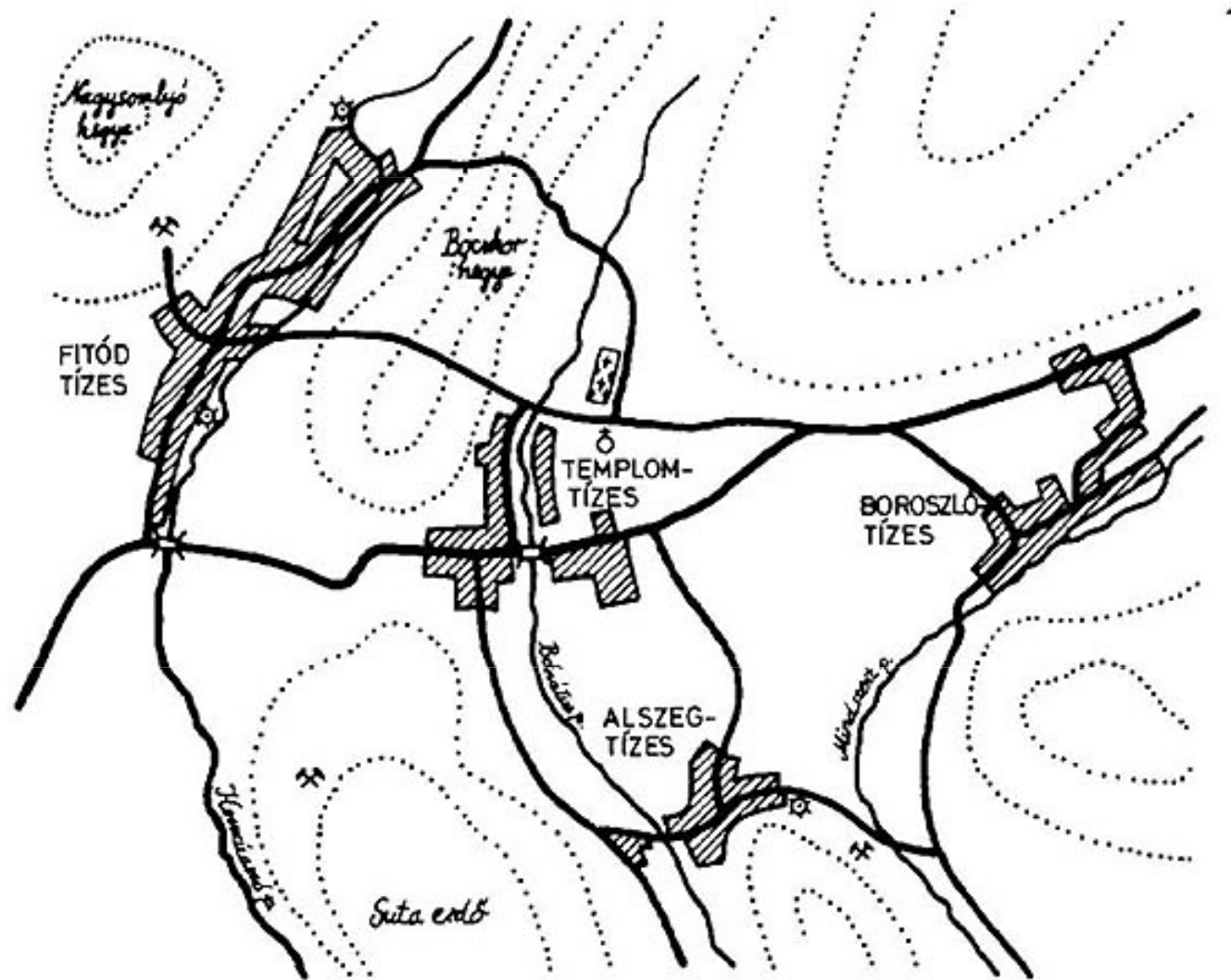

136. ábra. Sakktábla alaprajzú falu egyetlen telektömbjének térképe. Teleklábas rend. Szarvas (Békés m.). Részlet a település keleti, újabb eredetű részéből (Szarvas 1916. évi kataszteri térképe után)

1 = ház és udvar; 2 = kert

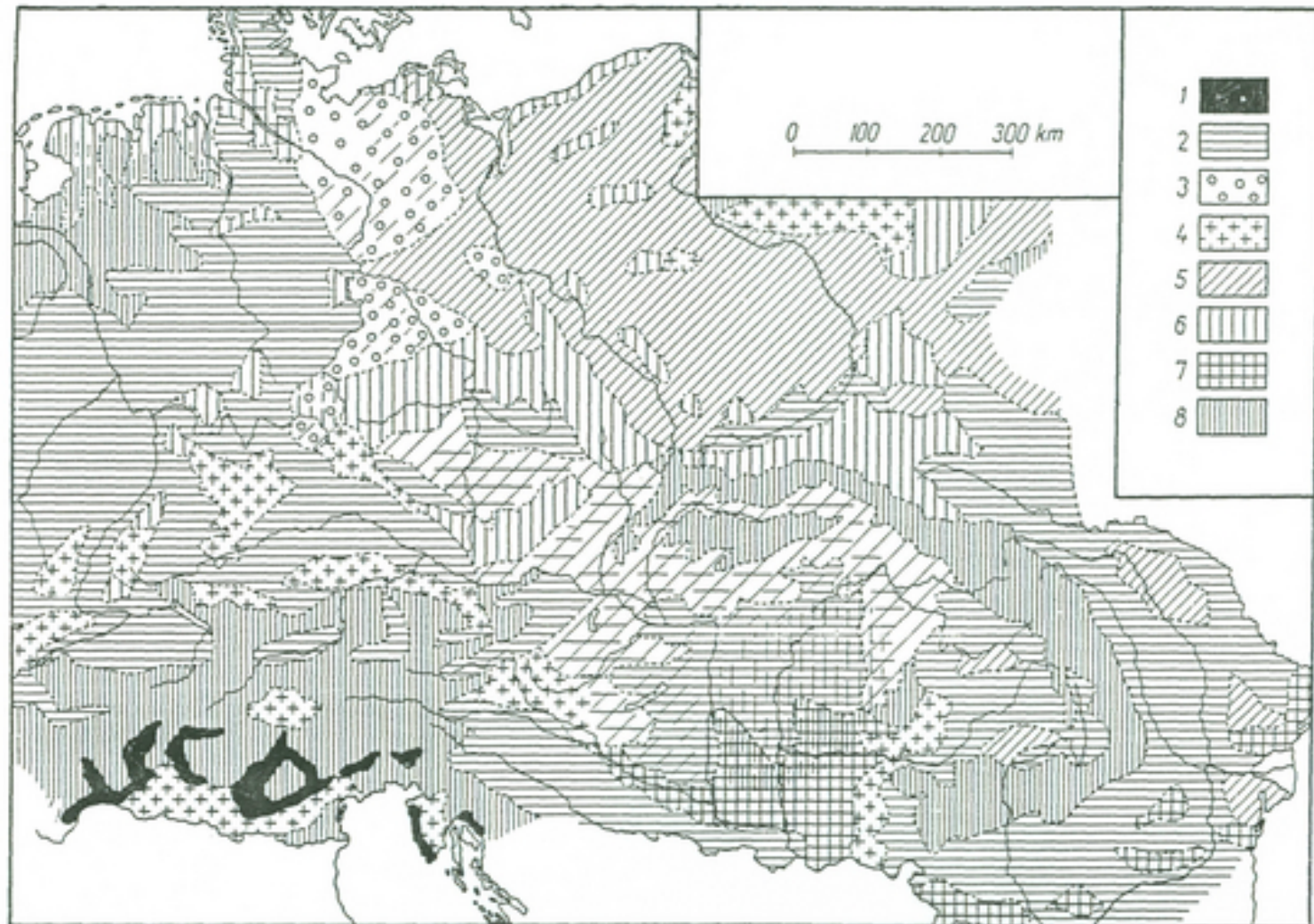

Széttördelt halmaztelepülés

Alaprajzi típusok

111. ábra. Falu-alaprajztípusok elterjedése Közép-Európában (De Martonne és az általa idézett szerzők, valamint Huppertz térképének egybevetése alapján)
1 = tömör mediterrán falu; 2 = halmazfalv; 3 = körfalu; 4 = törpefalv; 5 = útfalu; 6 = erdőtelkes és láptelkes falv (sorfalv); 7 = sakkasztábla-falu; 8 = szórványtelepülés

Városfejlődés -korai szakasz

- **A korai városok keleti típusúak valódi polgárság nélkül – protourbánus városok**
- **Városrészek:**
  - 1) **Városmag (kettős vagy hármás)**
  - 2) **Külső gyűrű – templomok**
  - 3) **Vonzáskörzet – szolgáltató falvak, kereskedőtelepek**
- **Kereskedővárosok, püspöki székhelyek, ispáni székhelyek**

Városfejlődés - kiváltságok

- **A XIII. század elejétől**
- **A hospesek szabadságjogaival állnak kapcsolatban**
- **Közigazgatási: bíró és tanácsválasztás**
- **Egyházi: plébánosválasztás**
- **Gazdasági: vásártartás, vámmentesség, egy összegű adó, árumegállító jog**
- **Nincsenek példák a nyugat-európai városi jogok közvetlen átvételére (kivétel: bányavárosok)**
- **Szélesebb városi jogok, mint Nyugat-Európában**

Városfejlődés - differenciálódás

- **A XIV. században jogilag is szétválak a városok két típusa**
- **Civitas: valódi város, fallal körülvéve, királyi tulajdon**
- **Oppidum: mezőváros**
- **Csak a szabad királyi városok lakói rendelkeznek polgárjoggal**
- **A városok lakosságának túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozik**

A modern településhálózat kialakulása – a mezővárosok

- **A XVIII. században növekszik a számuk és lakosságuk**
- **Harcok a szabadságjogokért (Hármas Kerület, hajdúk**
- **Többnyire sikerül a jobbágyságnál kedvezőbb állapot elérése**
- **1848-ra a jelentősebb mezővárosok túlnyomó többsége megváltja a jobbágyi terheket**
- **Nem éled újjá a középkori településhálózat**
- **Megváltozik a határhasználat struktúrája**
- **Sűrűsödés – legelőterületek beszűkülése**

A modern településhálózat kialakulása - az Alföld településtípusai

- 1. Szabad királyi várossá vált mezővárosok (Debrecen, Szeged, Szabadka, Zombor)**
- 2. Kiváltságos területek települései (Jászság, Kiskunság, Nagykunság, Hajdúság)**
- 3. Redemptio – erős szabadságjogok (Kecskemét, Nyíregyháza, Szentes, Csongrád)**
- 4. Úrbéres mezővárosok szerződéssel (Dömsöd, Dunapataj, Kaba)**
- 5. Népes, de községi jogállású települések (Orosháza)**

A modern településhálózat kialakulása – az alföldi tanyavilág

- **Feltételek:**
  1. **Nagy településhatár – nem gazdaságos a művelés a belterületről**
  2. **Intenzív gazdálkodás igénye**
  3. **A mezővárosból való kitelepülés elvetése**
- **Határhasználat – nem jöhet létre tanya:**
  1. **Közös használatú határrészen**
  2. **Újraosztásra kerülő határrészen**
  3. **Nyomásos rendszerben művelt határrészen**
  4. **Szabadfoglalásos határrészen**

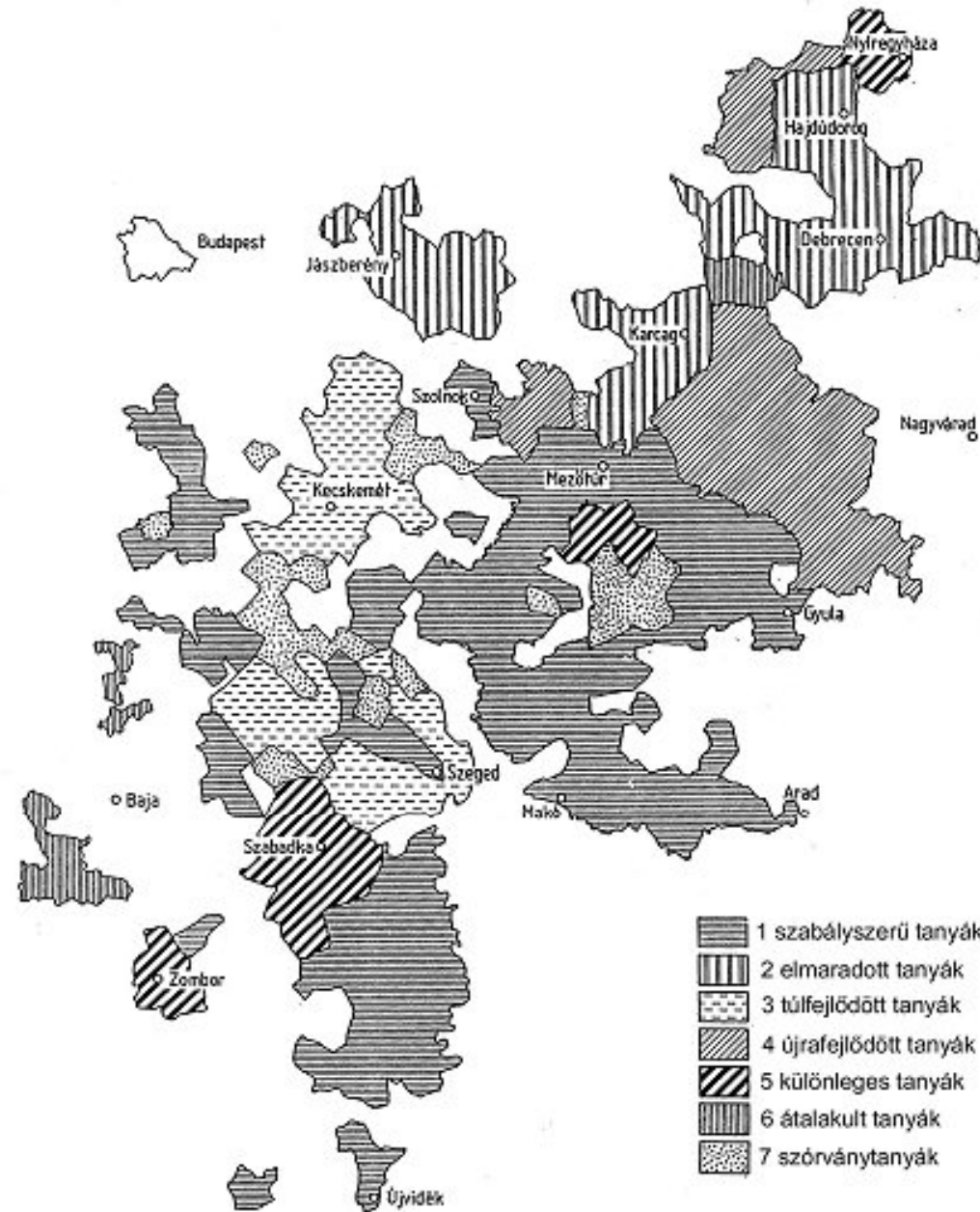

A modern településhálózat kialakulása – a tanyafejlődés folyamata

- 1. Tanyázó helyek: nincs tartós építmény, átmeneti szállás a mezőgazdasági munkák idejére**
- 2. Tartósabb építmények, hetes tartózkodás, a közösségi élet a településen zajlik**
- 3. A belterjes állattenyésztés megköveteli az állandó kinttartózkodást**
- 4. Istálló és lakóház különválasztása: az egész család részére megoldott a kinttartózkodás, de nem adják fel a városi házat**
- 5. A városi házak feladása – a tanya valódi szórvánnyá válik**
- 6. A szórványok kialakulása sűrűsödési folyamatba megy át: intézményrendszer kifejlődése**
- 7. Községalakítások: a II. világháború után**
- 8. Sorvadás – részben tudatos folyamat**

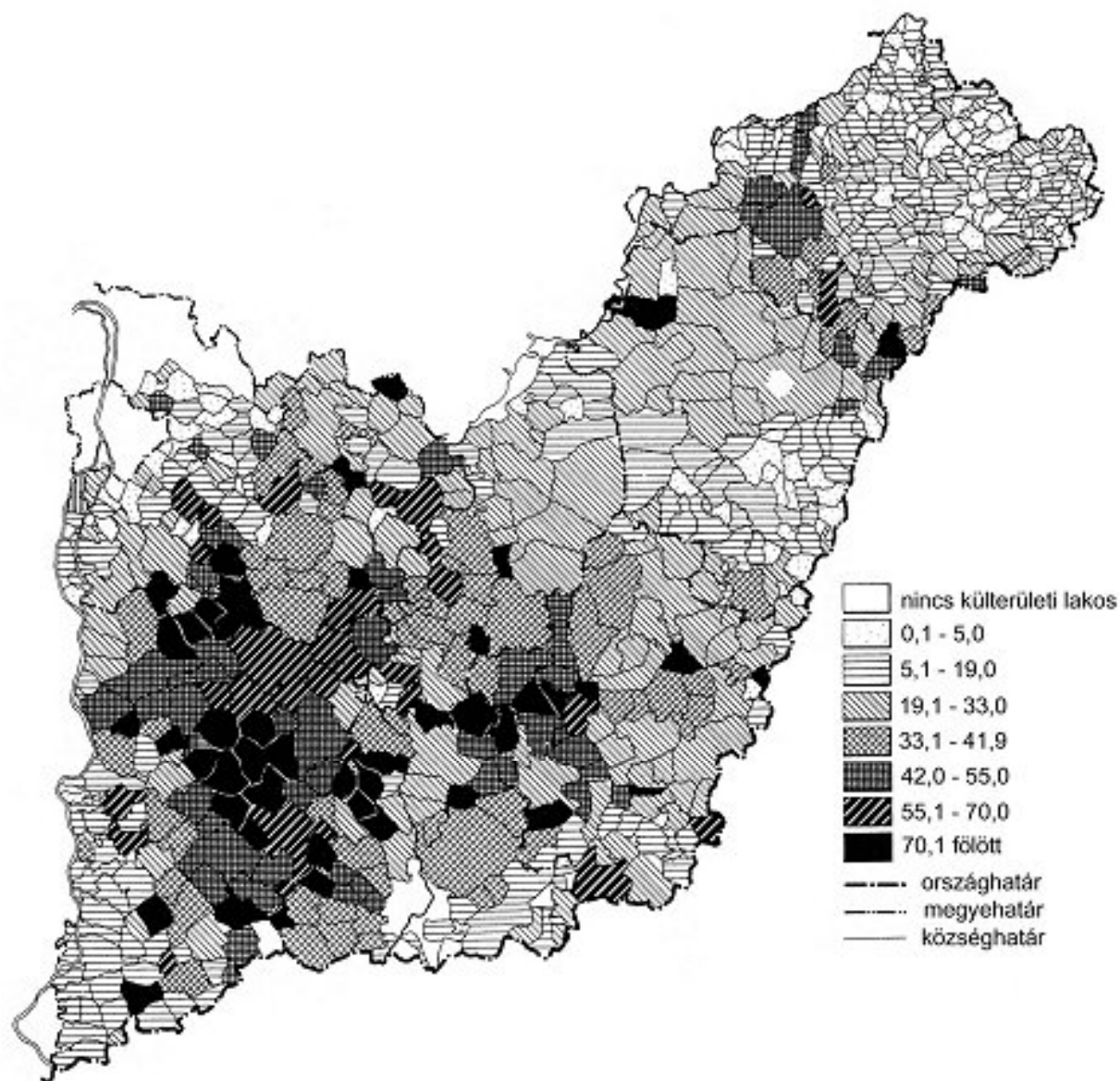
Tanyatípusok az Alföldön

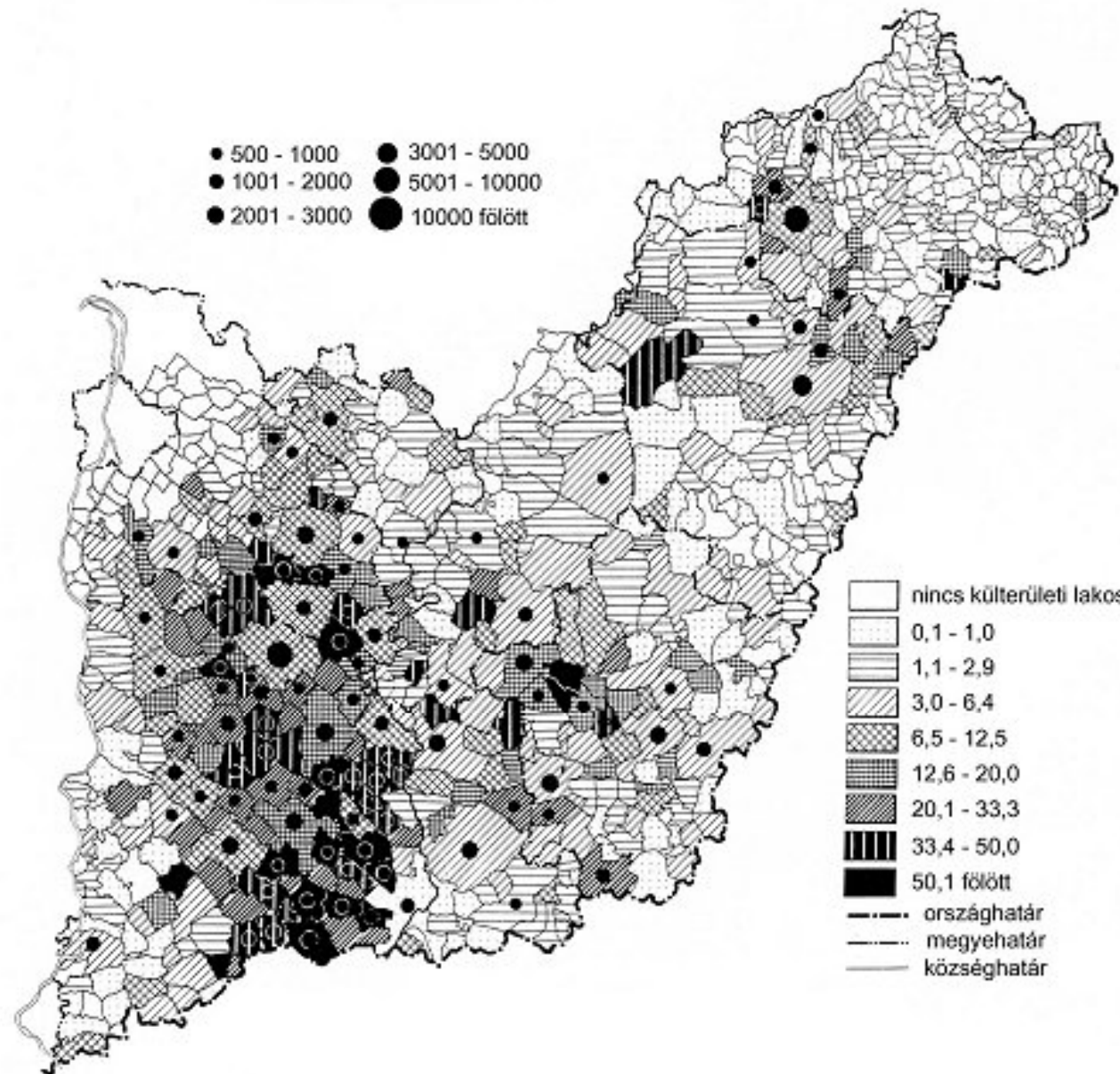

Külterületi lakosság, 1949

Külterületi lakosság, 1990

A modern településhálózat kialakulása - a falvak

- **Folytatódik a differenciálódás (nagyság, ellátottság, kapcsolatrendszer, gazdálkodás, életmód)**
- **Szélsőséges településrendszer**
- **Dunántúl: aprófalvak, szórványtelepülések**
- **Dél-Alföld: közepes és nagy falvak a telepített területeken**
- **Közép-Alföld: óriásfalvak**
- **Észak-Alföld: közepes települések**
- **A gazdálkodási lehetőségek ellentétes tényezőkön alapulnak (földellátottság, technológia, piaci viszonyok)**

A modern településhálózat kialakulása – előnyös térségek

- **Nyugati kapuvidék kistrégiói (Fertőmellék, Répccemente, Marcalmedence, Győr környéke, Gradistye): kevés föld, de intenzív gazdálkodás és jó forgalmi helyzet**
- **Duna menti községek: vízi és szárazföldi út; nemcsak mezőgazdaság, hanem kézművesipar is – városellátó övezetek**
- **Bácska, Bánát: jó minőségű földek, öntözés, hajózás, tervszerű telepítés**
- **Hegyalja, Mátraalja, Bükkalja, Balaton-felvidék: neheezül a borexport, de bizonyos előnyök megmaradnak**

A modern településhálózat kialakulása – a polgári korszak

- **Megszűnnek a feudális jogállások**
- **A gazdaságban érvényesülnek a szabad verseny viszonyai**
- **Az ipar és a közlekedés új telepítő tényezőket hoz létre**
- **A birtokviszonyok rendezése felgyorsítja a migrációt**
- **Budapest világvárosi fejlődése – a Monarchia társközpontja**
- **Vasútépítések állami támogatása**
- **Vízrendezési munkálatok**
- **Hitelrendszer kialakulása**
- **Új agrárkonjunktúra**
- **Foglalkozási átrétegződés**

Városhálózat, 1910

A polgári korszak várostípusai

- **Főváros: elsődleges központ**
- **Nagy- és középvárosok jelentős tradíciókkal: szabad királyi múlt, középkori alapítás, közigazgatási és ipari központok (Zágráb, Pozsony, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Kolozsvár - Kassa, Pécs, Sopron, Brassó – Győr, Székesfehérvár, Komárom, Fiume, Nagyszeben, Eszék, Eger, Szombathely, Marosvásárhely, Miskolc, Szatmárnémeti, Újvidék, Eperjes, Máramarossziget, Nagykanizsa)**
- **Urbánus mezővárosok: pl. Szeged, Debrecen, Baja**
- **Központi szerepkörű hiányos városok: pl. Veszprém, Munkács**
- **Tradicionális kisvárosok: pl. Kőszeg, Tokaj, Tata**
- **Elhaló városok: pl. Ruszt, Túrkeve, Poprád**
- **Polgárosulatlan adminisztratív központok: pl. Csíkszereda**
- **Új piacközpontok: pl. Körmend, Tapolca, Hatvan**
- **Kis mezővárosok: pl. Karcag, Kunhegyes, Mezőtúr**

A polgári korszak funkcionális várostípusai

- **Agrárvárosok:** a foglalkozási szerkezet alapján meghatározható. A mezőgazdasági termelés hívja életre a városi funkciókat. Alföldi mezővárosok, egyéb agrárvárosok, bortermelő városok
- **Ipari városok:** az ipari keresők aránya többségben. Ipar nélküli, de kézműipari központok is
- **Garnizon-városok:** a véderő alkalmazottainak túlsúlya. Csak Pétervárad 40% felett
- **Központi szerepkörű városok:** magas az egyéb keresők aránya, fontos a közigazgatási szerep
- **Speciális városok:** kikötőváros, fürdőváros, előváros
- **Kevert funkciójú városok**

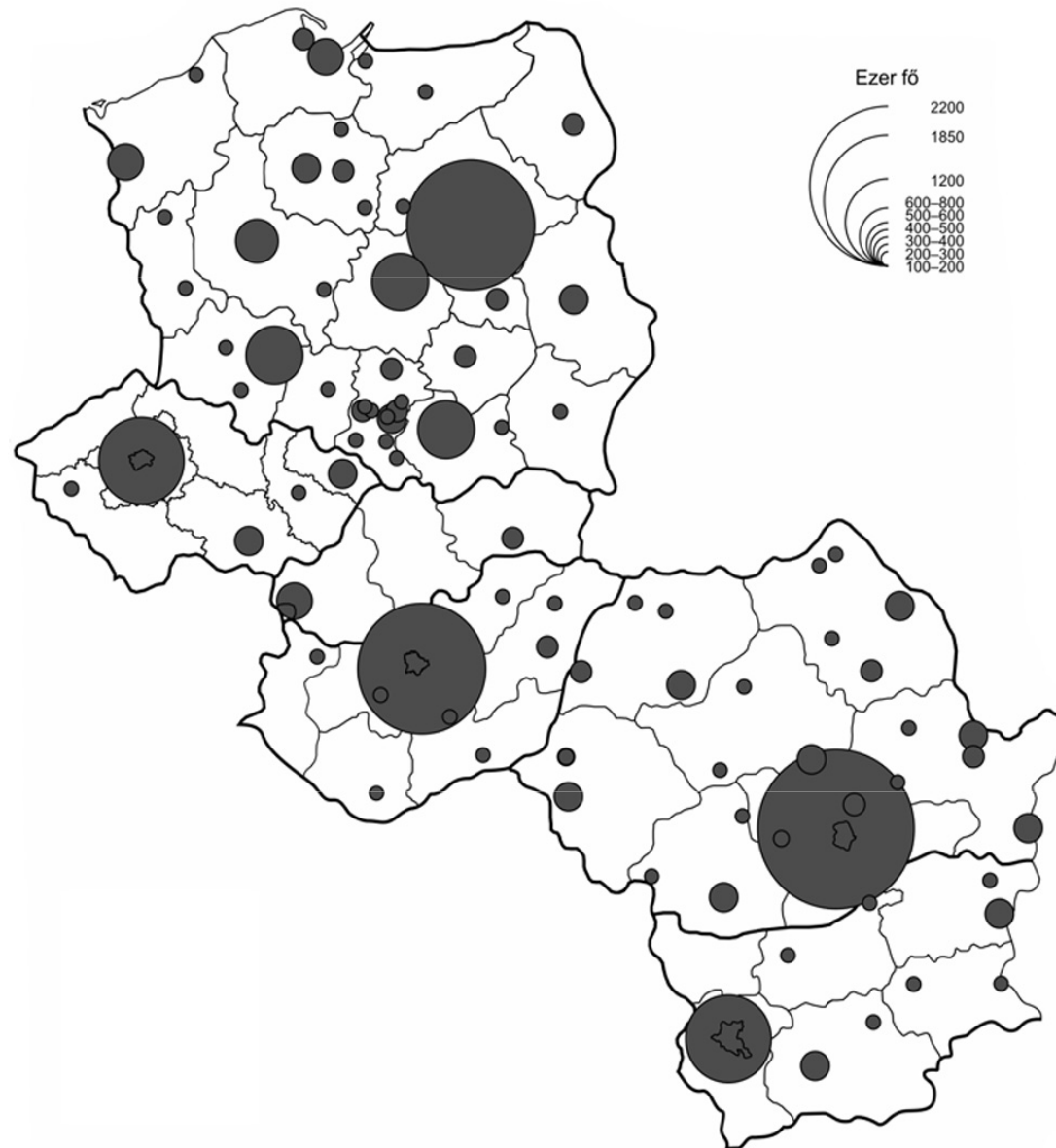

A mai településhálózat kialakulása

- **Trianon után: aránytalan településhálózat; Budapest túlsúlyos, nincsenek valódi régióközpontok**
- **Vidéki központok funkcionális megerősítése az elcsatolt területek városainak intézményeivel (pl. egyetemek)**
- **A budapesti koncentráció mellett klasszikus nehézipari körzetek alakulnak ki (Észak-Dunántúl, Bakony, Északi középhegység)**
- **Budapest: az urbanizációs és szuburbanizációs ciklus első szakasza a 30-as években (invázió)**
- **A városodás folyamata stagnál a két világháború között**
- **A falvak túlnyomó többsége megőrzi az eredeti agrárfunkciót, de néhány területen funkcióváltás tapasztalható**
- **Tovább nő a külterületi lakosság száma, meghaladja az egymilliót**

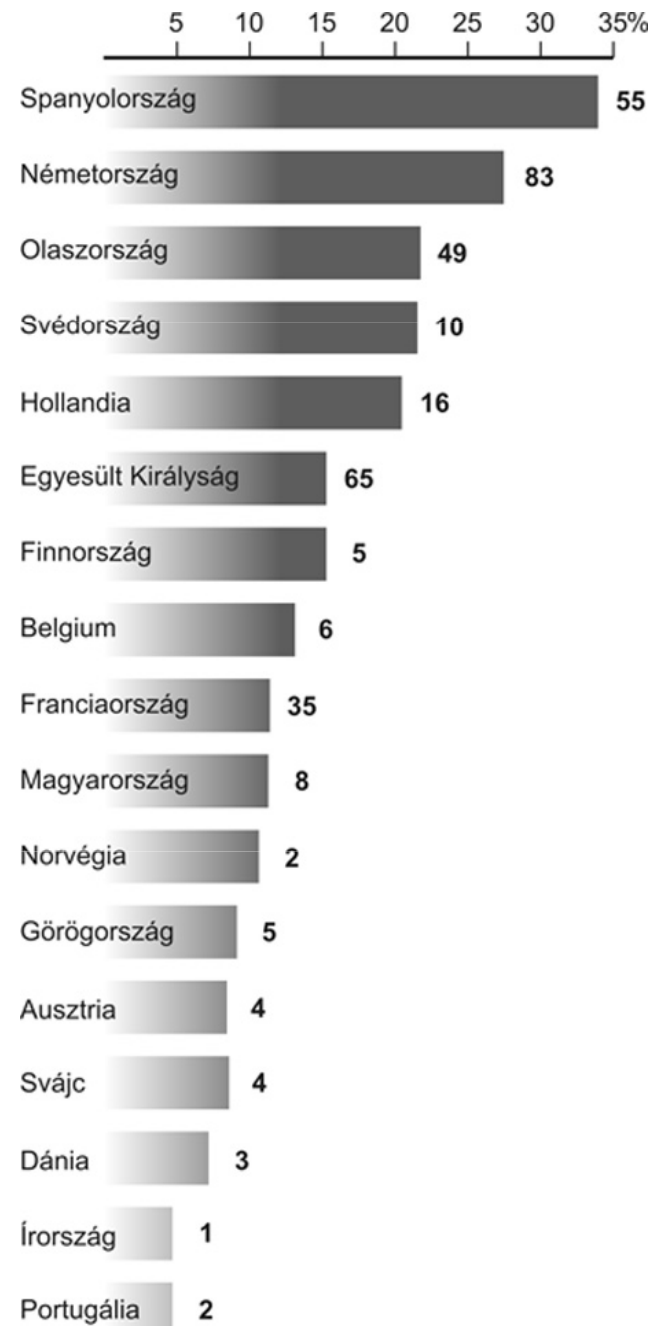

Közép-Kelet-Európa városhálózata

Népességeloszlás Európában

A településhálózat formálódása a szocializmus időszakában

- **Koalíciós évek (1945-48): alapvető, településhálózatot érintő változások**
  1. **Földreform: megváltoznak a tulajdonviszonyok, csökkenő egyenlőtlenségek, újabb tanyásodási hullám**
  2. **Kitelepítések és népességcserék: elsősorban a falvakat érintik**
  3. **Tervgazdálkodás első szakasza: nem gyakorol túlzott hatást a térszerkezetre**
  4. **Belső társadalmi átrétegződés: a régi elit felszámolódása, a falusi osztályszerkezet átalakulása**

A településhálózat formálódása a szocializmus időszakában

Korai szakasz (50-es évek eleje)

- **Extenzív és egyoldalú iparfejlesztés (nehézipar, „a vas és acél országa)**
- **Jelentős foglalkoztatási átrétegződés**
- **A terület-és településfejlesztés külső, központi tényezők függvénye, nincs a gazdaságfejlesztéstől elkülönített területfejlesztési politika**
- **Az iparosítás a meglévő iparvidékekre támaszkodik (ipari-energetikai tengely)**
- **Szocialista iparvárosok (Oroszlány, Komló, Kazincbarcika, Sztálinváros, Ajka)**
- **Növekvő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek, főként Budapest-vidék viszonylatban**

A településhálózat formálódása a szocializmus időszakában

Konzolidációs időszak (1956-1968)

- **Az iparfejlesztés továbbra is extenzív jellegű marad, de megindul az ágazati diverzifikáció és a területi túlsúlyok feloldása**
- **Az iparosítás képviseli a terület- és településfejlesztés céljait**
- **A területi alapú iparfejlesztés fő célpontjai a megyei jogú városok („korai pólusmodell”)**
- **Előtérbe kerül a könnyűipar és a feldolgozóipar fejlesztése**
- **A központok az adminisztratív funkciók szempontjából is megerősödnek**

A településhálózat formálódása a szocializmus időszakában

Hálózati koncepciók (1968-1971)

- **Az új gazdasági mechanizmushoz kapcsolódóan felmerül a településhálózat egészére vonatkozó koncepció igénye**
- **OTK (1971): a települési szerepkörök pontos meghatározása**
- **Hierarchikus modell a központok több szintjével**
- **Funkció nélküli és nem fejlesztendő települések: a válságtendenciák felgyorsulása**
- **Központosítás: közigazgatás és intézményrendszer**
- **Területi egyenlőségek növekedése, jelentős népességcsökkenés az aprófalvas térségekben, elnéptelenedés**

A településhálózat formálódása a szocializmus időszakában

A rendszertelenség rendszere (1978-1989)

- **A gazdaság válságjelenségei erősen kihatnak a településhálózatra**
- **Beruházások visszafogása: megakad a településfejlődés**
- **Gyors ütemben nő a városi jogállású települések száma**
- **Az OTK felülvizsgálata (1985)**

A területfejlesztés helyzete a rendszerváltás után

Első szakasz (1990-1996)

- **Az önkormányzati törvény jelentős változást hoz a települések helyzetében és lehetőségeiben**
- **A településhálózat koncepcionális fejlesztése nem működik, nagy idegenkedés**
- **Köztes közigazgatási szint létrehozása; kistérségek, tervezési-statisztikai régiók**
- **Az egyenlőtlenségek tovább növekednek minden térbeli dimenzióban**
- **Budapesti agglomeráció: felgyorsulnak a másodlagos szuburbanizációs folyamatok**
- **Az ipari szerkezetváltás térségei: a központok népessége rohamosan csökken**

A területfejlesztés helyzete a rendszerváltás után

Második szakasz (1996-)

- **Újraindulnak a területfejlesztés és a regionális fejlesztés mechanizmusai**
- **Paradigmaváltás: területi kiegyenlítés helyett területi közelítés**
- **Régiók (NUTS 2): hiányoznak a valódi döntési kompetenciák, nem természetes egységek**
- **A kistérségi rendszer különböző elemei folyamatosan átalakulnak (lehatárolás, intézményrendszer, fejlesztési prioritások)**
- **Koncepcionális vita a területfejlesztésben (funkcionális fejlesztés, növekedési pólusok, felzárkóztatás)**